

**Prof. Dr. Ömer Demircan (2003) TÜRK DİLİNDE ÇATI,
İstanbul: Papatya Yayıncılık, viii+176. ISBN: 975-6797-51-7.**

Nalan BÜYÜKKANTARÇIOĞLU*

Türkçe'nin yapısal özellikleri, yabancı dil öğretimi, iletişim, dil devrimi, kaynakça taramaları gibi çeşitli konularda titiz araştırmalara dayanan inceleme yazıları ve kitapları ile tanınan değerli dilbilimci Prof. Dr. Ömer Demircan'ın dil öğrencileri ve Türkçe ile ilgilenenlere yönelik yazdığı dokuzuncu kitabı *Türk Dilinde Çati* Papatya Yayınları tarafından Kasım 2003'te yayınlandı. Konuyla ilgili çalışmalarını daha önce *Türk Dili Dergisi*'nin çeşitli sayılarında bölümler halinde yayınlayan Prof. Dr. Demircan, bu yazılarını gözden geçirilmiş bir bütünlük içinde bu kez kitap olarak sunuyor. Kitap, Türkçe'nin incelenmesine ve dilbilimin Türkiye'de yayılmasına büyük katkıları olan değerli hocamız dilbilimci Prof. Dr. Özcan Başkan'ın anısına sesleniyor.

Kitabın ana konusunu oluşturan "çati" (İng. "voice") olgusu, dil yapısının betimlenmesinde ele alınan önemli özelliklerden biridir. Bilindiği gibi, her dil bir yapı, bir düzenektir. En önemli bildirişim aracı olan insan dili yapıtaşları olan değişik ölçekli birim-göstergelerin kurallı birliktelikleri ile toplumsal bir bağlam içinde işlemektedir. Her dil, en küçük birimi olan ses birimlerden biçimbirimlere, sözcüklerden tümceye, tümcelerden söylemsel yapıya uzanan farklı düzlemlerde belli işlevlere ve kurallara göre biçimlenen kendine-özgü bir yapı sunar. Belli bir dilin yapısının çözümlenmesi, bu yapıyı oluşturan birimlerin tek tek işlevlerini, ne tür kurallar bağlamında biraraya geldiklerini ve nasıl etkileşimde bulduklarını betimlemektir. Çeşitli ulamlar bağlamında yapılan dilbilgisel betimlemeler içinde birimlerin sözdizimsel, biçimbilimsel ve anlamsal olarak etkileşime girerek oluşturdukları bir biçimlenme de "çati" dir.

Bildirişim eylemi içinde dilsel anlatımın ve bilgi akışının biçimlenmesinde önemli bir işlevi olan "çati" kavramı, kısaca, bir tümce ya da sözcüde yüklemle, yüklemde belirtilen eylem, durum, oluş, yargı, vb. türünden bilginin aktarımında yer alan öğeler, diğer bir deyişle, "katılan"lar arasındaki etkileşim biçimi olarak tanımlanabilir. Genel olarak söz etmek gerekirse, tümceyi oluşturan iki temel

---

* Doç. Dr. , Hacettepe Üniversitesi.

ögeden biri olan *yüklem* bir eylemi, durumu, oluşu, yargıyı, vb. açıklar. Diğer temel öge olan *özne* ise yüklem açıkladığı eylem, durum, oluş, yargı türünden bilgiyi gerçekleştiren ögedir. Örneğin, *Ali uyudu* tümcesinde *Ali* özneyi, *uyudu* eylem niteliğindeki yüklemi göstermektedir. Bir tümce içinde aktarılan bilginin yükü “katılan” olarak adlandırılan ögelerin çeşitliliği ile bağlantılıdır. Verilen örnek *Ali saat onda yatağında uyudu* biçiminde genişletildiğinde aktarılan bilginin niteliği *yer* ve *zaman* katılanları ile daha ayrıntılı bir biçime dönüşmektedir. Aktarılan bilgi eylemi gerçekleştiren öznenin yanı sıra, öznenin eylemi neye ya da kime yaptırdığı, eylemden kimin ya da neyin etkilendiği gibi ayrıntıları da içerebilir. Bu ayrıntılar bilgi akışı içinde farklı ekler ve sözdizimsel özelliklerle aktarılırken ortaya farklı çatılar çıkacaktır. Demircan “çatı” terimini, “sözel bilgi akışına bağlı olarak, eyleme katılanlardan *yapan / etkilenen / yaptıran* ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenme ya da eklenme...” (Demircan 2003:11) olarak tanımlamaktadır. *Yer, yön, zaman, uzaklık* gibi konumlayıcılarla *neden, koşul* vb. ögeler çatı olgusunun dışında tutulmaktadır.

Demircan bilgi aktarımını iki farklı ulamda ele almakta, bu nedenle iki ana bölümden oluşan kitabın birinci bölümü “Sözel Çatı”; ikinci bölümü ise “Gizil Çatı” başlığını taşımaktadır. İlk bölüm kapsamında ettirgen, özneyi bağlayan değişimler, biçim, dizim ve anlam ilişkileri, ettirgen ek biçiminin seçimi, zorlama anlatımı, ettirgen üzerine sayısal veriler, ve -IA eki ile eylem-dışı sözcüklere sağla-/neden ol- anlamı yüklem gibi sözel çatıya giren konular ele alınmaktadır. “Sözel Çatı”, “tümceye dışsal katılanlar eklenmesi ve çoğunlukla ettirgen olarak nitelenen öznel ilişkiler” den oluşan biçimlenme olarak tanımlanırken, “gizil çatı” “metni bozmadan kimi bilgilerin tümceden dışlanması” ile ortaya çıkan biçimlenme olarak açıklanmaktadır (Demircan 2003:vii). Bu ayrımla yazar çatı biçimlenmesini metinde (a) sözlüksel katılanlarla sağlanan yeni bilgilendirme durumuna, (b) gizlenmiş ancak bilindiği için izlenebilen bilginin varlığına bağlı olarak iki temel gruba ayırmaktadır. Demircan’a göre, bilgisel biçimlenme bilginin yüklemeye yansımaya ve yansımamasına göre ele alınmalıdır. Yüklemeye yansıyan biçimlenme dilde çatıyı oluşturur. Özne-yüklem uyumu çatının bir parçası olarak ele alınmalıdır. Bu nedenle çatı, öznel uyumla yeni bir ögenin katılması ya da dışlanan bir ögenin izlenmesi gibi edimsel ilişkiler bağlamında incelenmesi gereken yapıdır. Yüklemle yalnızca öznel uyum söz konusu ise *düz çatı* oluşmaktadır. Edimsel ilişkiler kapsamında, öznel uyumun yanı sıra yüklemeye -t/Dır eki katılması ettirgen çatı biçimlenmektedir. Yine edimsel ilişkiler içinde, öznel uyuma ek olarak öznenin - (I)/n/ş eki ile dışlandığı ya da izlenebildiği çatı *gizil çatı* olarak adlandırılmaktadır. Demircan, ettirgen çatının biçimlenmesi ile ilgili olarak bir yandan gündelik dil kullanımından seçtiği örnekleri açıklamakta, diğer yandan, dört farklı yazardan derlediği toplam 468 sayfalık metindeki ettirgen kullanımını incelemektedir. Ettirgen konusu ile ilgili tartışmada, bu biçimlenmenin yalnızca *neden olma/sağlama* bildiren ek ya da sözcüklerle gerçekleşmek zorunluluğunun

bulunmadığı, anlam ilişkilerinin de dikkate alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Birinci bölüm, Türkçe’de ettirgen çatı konusunun çok-yönlü ele alındığı, karşılaştırmaların ve örneklemelerin yazarın savlarını desteklediği ayrıntılı bir inceleme olarak karşımıza çıkmaktadır. *İçindekiler* ve *önsöz* sayfaları ile *kaynaçça* bölümü çıkarıldığında kitabın incelemeye ayrılan 160 sayfasının ilk 80 sayfası ettirgen çatı bilgisine yöneliktir.

Gizil çatıya ayrılan kitabın ikinci bölümünde, gizil anlatımın özellikleri, dönüşsüz gizil, biril-dönüslü gizil, ikil-dönüslü gizil, geçişlilik-geçişsizlik kavramlarının Türkçe adına yorumlanması, edimsel izleme, ve gizil anlatımın yorumunda “bilgisel süzgeç” olarak adlandırılan süreç yer almaktadır. “Gizil, tümce içinde işleyen ama bilgilenme açısından tümceler arası bağımlılığı yaratan bir metin oluşturucu” (Demircan 2003:82) dur. Bir tümce ya da sözcüde bilginin değişik yollarla gizlenebileceğini belirten Demircan bu işlemin (a) amaçlı ya da amaçsız olarak bilginin dışlanması (içeriksel dışlama : metin dışı bir işlem) yoluyla ya da (b) metnin içinde yapısal olarak farklı yöntemlerle gerçekleştirilebileceğini açıklamaktadır. Bu da, (a) çatı eki kullanılarak, (b) adıl kullanılarak, (c) düşün uygulanarak (Demircan 2003:84) olabilir. Gizil oluşumunda çatı eklerinin kullanımı *dönüşsüz gizil* ve *tekil / çoğul dönüslü gizil* yapıları biçimleyebilir. *Düşüm* ise metinde akış sağlamak için genellikle daha önceki bir tümcede verilen bilginin dışlanmasıdır. Türkçede gizil yapı olasılıklarının örnekler, tablolar ve çizimlerle açıklandığı ikinci bölüm, birinci bölümde olduğu gibi, yoğun bilgi yükünün yanı sıra, yazarın kullanılagelen kavramları, terimleri ve çözümleme yöntemlerini sorguladığı, bunlara kendi savı içinde yanıtlar verdiği bir bölüm olarak dikkat çekmektedir.

Kitabın en önemli özelliği, yazarın Türkçe’yi temel alarak geliştirdiği özgün bilimsel yaklaşımıdır. Bu yöntem içinde çalışma, konu üzerinde daha önce yapılmış birçok incelemeden önemli açılardan farklılık sunmaktadır. Bu farklılık; (a) Türkçe çatı bilgisi içeriği ve geleneksel yaklaşımların tartışılması, (b) kullanılan terimler, (c) ulamlar, (d) kuramsal bilgiyi uygulamaya dönüştürme amacı, (e) Türkçe’nin yabancı diller üzerinde yapılmış çözümlenelerde belirlenen modellere göre değil de, özgün yaklaşımlarla çözümlenmesi gerektiğini vurgulaması ve bu bağlamda Türkçe – İngilizce karşılaştırmalı açıklamalara yer vermesi, (f) konuyu bilimsel eleştirel düşünmeyi benimseyen bir yaklaşımla irdelemesi... biçiminde izlenmektedir. Bu özelliklerin bir kısmına kısaca değinmek yararlı olacaktır :

Bilindiği gibi, genelde ya da belli bir alan içinde bilimsel gelişme yeni paradigmaların ortaya atılması, kanıtlanması ve uygulama kazanarak “yeni bilgi” biçimine dönüşmesi ile gerçekleşir. Bu gelişimde yenilikçi ve eleştirel bakış açısının önemi, kabul edilmiş ve süregelen kavramları sorgulaması kadar, ortaya attığı savlarla sorgulanan önceki kavram ve yöntemlerin açıklayamadıklarını açıklayabilmesidir. Bu açıdan bakıldığında, Demircan’ın kitabı Türkçe’nin yapısı

üzerine çalışan dilbilimcilerin görüş ve düşüncelerini önemli ölçüde etkileyecek ve tartışma getirebilecek farklı bir içerik sunmaktadır. Çok-katmanlı ve ayrıntılı bilgi-aktarıcı niteliği içinde kitaptaki belki de en önemli sav şudur : Türkçe'nin yapısı üzerine yürütülmüş değişik çalışmalarda ve yazılan dilbilgisi kitaplarında betimlemeler İngilizce için yapılmış betimlemeler model alınarak yapılmıştır. Birinin başkası için dikilmiş ve kendisine uymayan bir giysiyi giymek zorunda kalması gibi, Türkçenin yapısı da bu durumdan ötürü gereğince incelenememiştir. Demircan, bu durumun bir nedenini de 1946'dan sonra dilbilim çalışmalarının uzun süre üniversiteden dışlanmış olmasına bağlamaktadır (Demircan 2003:81). Bir Hint-Avrupa dili olan İngilizce'ye göre belirlenmiş ve Türkçe'ye uygulanmış yapısal betimlemeler terimsel çeviri ya da yakıştırma olarak açıklanmaktadır. Durum, elbette yalnızca çatı olgusu ile sınırlı değildir. Gerek kitabın dışında değişik yapılar bağlamında, gerek kitabın içinde değinilenler bağlamında bu durumun örneklenmesi mümkündür. Ancak kitabın konusunu oluşturduğu için çatı bağlamında ele alınarak sorgulanan kimi kavramlara bakmak açıklayıcı olacaktır :

Geçişlilik, eylemin nesnesinin olup olmadığını belirten bir ayrımdır. Buna göre, eylemin nesnesi varsa *geçişli*, yoksa *geçişsiz* olarak adlandırılmaktadır. Türkçe üzerine yazılmış dilbilgisi kitaplarında özne ve nesne tanımlarının eksik kaldığını, buna bağlı olarak da kavramın sınırlı bir bakış açısı ile ele alınmış olduğunu belirten Demircan, bu terimlerin ilişkilerinden oluşan geçişlilik olgusunun (a) katılanlar ve işlev, (b) özne ile yüklem, (c) nesne ile yüklem arası ilişkiler ve kullanılan ekler açısından gözden geçirilmesi gereğine işaret etmektedir (Demircan 2003:127-137). Bu ilişkiler dikkate alınmadığında, geçişli-geçişsiz ayrımı Türkçede kavram düzeyinin ötesine geçemez. Konuyla ilgili tartışma kitabın ikinci bölümünde yer almaktadır.

Demircan, *özne*, *nesne*, *tümleç* gibi geleneksel dilbilgisi terimlerinin de yapısal işlemleri betimlemede yetersiz kaldığı görüşüyle, Türkçede çatı olgusunun "*yapan, etkilenen, yararlanan, araç, ettiren, aracı-ettiren*" (Demircan 2003:12) türünden katılanlarla eylemler bağlamında ele alınması gerektiğini örneklerle açıklamaktadır. Diğer yapısal özelliklerde olduğu gibi, bu da, anadilimizde iletişimsel işlevlerin dikkate alındığı bir akıl-yürütme ile yapılabilir. Diğer bir deyişle, ana dilimizde sahip olduğumuz dil yetisini yine anadilimize uygun düşecek bir dilbilimsel farkındalık düzeyi içinde betimlemek gerekir. Bu, aynı zamanda hazır-kalıp aktarma terimleri sorgulamaktır. Bu süreçte gerek duyulan açıklayıcı yeni terimler üretilebilir. Yazar kitabında geleneksel dilbilgisi bakışı ile de izlenebilen ve anlaşılabilir yeni terimler üretmekte, böylece Türkçenin dilbilgisi terimleri dağarcığına da katkıda bulunmaktadır.

Süregelen kullanımı ile *etken-edilgen* ayrımına da eleştirel yaklaşan Demircan, İngilizce için yapılmış bu ayrımın Türkçeye çeviri yoluyla aktarımı ile ortaya çıkan durumu ayrıntılı bir biçimde açıklamakta ve Türkçede "... edilgenliğe-özel

TÜRK DİLİNDE ÇATI

sözdizimsel bir ayırım ya da biçim'in bulunmadığını belirtmektedir (Demircan 2003:89). Yazara göre, aslında bir gizil çatı örneği olan edilgenlik, Türkçede biçimsel bir üst-ayrılmış gibi ele alınmaktadır. Oysa, “-(I)/n/ş ekiyle öge dışlama bir tür gizil anlatım olup, Türkçede bir alt kavram olan edilgenliği de içeren, ama ondan bağımsız bir üst-ayrımdır” (Demircan 2003:92). Demircan, bu nedenle Türkçe için “edilgen çatı” teriminin adının değişmesi gerektiğini savunmaktadır. Çünkü, *ettirgen* yeni öge girişi ile oluşan eklemleme, *gizil* de sözden çıkışı gösteren eklerin oluşturduğu bir yapıdır. Bu görüş doğrultusunda etken/edilgen ayırımına bağlı kalınarak yapılmış çalışmaların bir bölümü kaynakça içinde ayrıca verilmektedir.

Kitabın dikkate değer bir diğer yanı da, anadilimizin öğretiminde bakış açısının yeniden düzenlenmesi gerektiğini vurgulamasıdır. Bir bildirişim eyleminde bilgi akışının düzenlenmesi ve metin oluşumu çatsal işlemleri bağlar. Bu nedenle çatıyla ilgili özelliklerin iyi anlaşılması ve öğretilmesi sözel anlatımın niteliğini de önemli ölçüde etkileyecektir. Kuşkusuz böyle bir amacın gerçekleşmesinde yabancı bir dile göre biçilmiş modellere dayanmaktan çok özgün modeller oluşturarak öğretimi desteklemek yararlı olacaktır. Demircan'ın yaklaşımı, bir anlamda, hem dilsel metin oluşumunda hem de betimleyici dilbilgisinde bilişsel süreçlerin önemini vurgulamakta, biçimlendirme ve anlamlandırma/çıkarsama gibi süreçlerin anlaşılmasıyla Türkçenin betimleyici dilbilgisinin çok daha başarılı biçimde ele alınabileceğine işaret etmektedir.

Buraya kadar yapılan açıklamalarla aktarılmaya çalışıldığı gibi, *Türk Dilinde Çatı* dilimizdeki çatı olgusu üzerine süregelen bilgileri toparlayarak veren herhangi bir kitap olmanın çok ötesinde, geleneksel yaklaşımları tartışmaya sunan özgün bir çalışma örneği sunmaktadır. Kitapta yer alan ayrıntılı tüm bilgileri ve tartışmaları sınırlı bir tanıtım yazısı içine sığdırmak hiç kuşkusuz olanaksız. 1967'den bu yana öğrettiği ve incelediği Türkçede çatı olgusuna yazar 1980'den sonra farklı bir bakış açısı ile bakmaya başlayınca sorguladığı dilsel ilişkilerin yanıtlarını aramak da uzun, ince bir yol almış. Aslında 1962'de başlayan bilimsel yolunda ürettiği değerli pek çok çalışması gibi, *Türk Dilinde Çatı* da Türkçe üzerine çalışanlar ve dilimizin yapısal özelliklerini öğrenmek isteyenler için bilgilendirici olduğu kadar, eleştirel ve düşündürücü bir bakış açısı getiren nitelikli bir çalışma. Türkçe dilbilim çalışmalarına da çok özel bir katkı. Tüm bu nitelikleriyle okunması yararlı bir kaynak kitap.